

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QARDAŞXAN NƏHMƏT oğlu ƏZİZXANLI

“AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASI
(Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında)”

5716.01–Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2019

**Dissertasiya Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) kafedrasında
yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Rəsmi opponətlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

.....filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

Müdafiə _____ 2019-cu il tarixdə saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutu, Elektron akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2019- cu ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi katibi İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏLAVƏLƏRİ ET: SƏDR VƏ S..A5, 36-40 min işarə, 11-lik ABZASLARI DÜZƏLT!

20% çox ola bilər (44.809 işarə var), 100 əd. Az.-ca, 30 əd. İngiliscə çap

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycan poeziyasının keyfiyyətə yeniləşməsində, fərqli bir məzmun kəsb etməsində ədəbiyyata yeni gələn nəsillərin yaradıcılığı mühüm yer tutur. Poeziyada geniş əksini tapan vətənpərvərlik, millilik və milli kimlik ideyaları onu vətəndaşlıq lirikası kimi əsaslandırmağa imkan verir. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Nəriman Həsənzadə, Tofiq Bayram, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətinin, ictimai-sosial həyatın motivlərinin bədii ifadəsi ilə yanaşı, mənəvi-milli birliyə çağırış və ictimai şüur elementlərinin səslənməsi özünü göstərir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bu şairlərin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən araşdırmış, onların poeziyaya gətirdikləri yenilikləri təhlil süzgecindən keçirmişdir. Lakin “altmışıncılar nəsli”nə mənsub olan şairlərin yaradıcılığında elə aktual problemlər və məsələlər olmuşdur ki, onlar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Həmin dövəndə “vətəndaşlıq” lirik təsvirdən daha çox bir vəzifə kimi meydana çıxmış və yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir.

Bir şəxsiyyətin sənətkar və vətəndaş olması üçün onun lirik düşüncələri ilə yanaşı, həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzinə malik olması gərəkdir. Şairin bu iki sferanı təmsil etməsi isə onun yaradıcılığında sintetik təfəkkürün ifadə olunmasını şərtləndirir. Dissertasiyada yaradıcılıqlarına müraciət etdiyimiz şairlər– Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıl orijinal üsluba malik olmaqla yanaşı, dövrün, ictimai mühitin tərcümanı kimi ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olmuşlar. Buna görə də onların yaradıcılığını tədqiqatə cəlb etmək, şeirlərini təhlil etmək və çağdaş ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən dəyərləndirməyə, həm də “altmışıncılar nəsli”nin ədəbi yaradıcılığını elmi şəkildə öyrənməyə xidmət edir.

Mövzunun aktuallığı, həm də onunla şərtlənir ki, bu şairlər mənsub olduqları nəslin görkəmli nümayəndələri olmaqla yanaşı, vətəndaş şairlərin ən öncülləri cərgəsində yer tuturlar. M.Arazın “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Gülə məktub”, “Bizi Vətən çağırır”, “İnsan qayalar”, “Oxuyan Təbriz”, S.Tahirin “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Mən”, “Öləndə”, “Anam Nəsibə–qızım Nəsibə”, M.İsmayılın “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Ağacdələ, döy qarımı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiyə bölünməz” və başqa şeirləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının örnəklərindən sayılır,–qaldırdıqları problemlər onların yaradıcılığında vətəndaş lirikasının öyrənilməsini aktuallaşdıran keyfiyyətlərdəndir. Onların tədqiqatə cəlb edilən vətəndaşlıq lirikasında sələflərində olmayan rəmzi-metaforuk çalarlar, fərqli bir fəlsəfi-poetik düzən var. Bu şairlərin çağırış xarakterli şeirlərində belə obrazlılıq unudulmur. Azərbaycan gəncinin bir vətəndaş olaraq yetişməsində həmin şeirlər müstəsna rola malikdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı, habelə, ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, xüsusən də XX əsrin 50-60-cı illərdən sonrakı dövr ədəbiyyatı tədqiqat işinin obyektini təşkil edir. Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikası və onun mahiyyəti dissertasiyanın əsas predmetidir.

Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq pafoslu poetik yaradıcılığı, həmçinin mövcud dissertasiya və monoqrafiyalar, yeri gəldikcə, mətbuat orqanları, habelə arxiv materialları, qismən də türk qövmələri poeziyası əhatəsi, poetik nümunələrin təhlili əsasında ictimai-siyasi mühitin xarakterinin təsviri, dövrün özünəməxsusluğunun analiz edilməsi, vətəndaşlıq lirikasının, yaradıcı pafosun yönəldiyi mənəvi-elmi istiqamətlər sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilmiş, habelə qarşıya qoyulan problemlərlə bağlı mövcud bədii, elmi, tənqidi materiallar araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasından bəhs edən ədəbi-tənqidi məqalələr, elmi-bədii ədəbiyyatlar, həmçinin bu məsələyə həsr olunmuş elmi-nəzəri fikirlər də araşdırmanın predmeti olmuşdur.

Tədqiq tarixi. Problemin öyrənilməsi və işlənmə səviyyəsi. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası XX əsr ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq milli-ədəbi irs baxımından araşdırılmışdır. Bu mövzu İ.Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları” (Bakı: Yazıçı, 1984), V.Yusiflinin “Poeziyanın yolları və illəri” (Bakı: Mütərcim, 2009), V.Osmanlının “Azərbaycan romantizmi” (Bakı: Elm, 2 cildə, I cild–2010; II cild–2014), V.Əyyubun “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” (Bakı: Elm və təhsil, 2017) və başqa əsərlərdə işlənsə də, bütövlükdə mövzu ətraflı şəkildə təhlil olunmamışdır. Adətən, tədqiqatçılar poeziyada vətəndaşlıq lirikasının ədəbiyyatdakı mövqeyini, bədii ideyaların inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, vətəndaşlıq lirikası, əsasən, xalq həyatı ilə nəfəs almış, zamanın irəli sürdüyü problemlərin, milli arzuların bədii əksinə çevrilə bilmişdir. Tədqiqatçılar XX əsr vətəndaşlıq lirikasında geniş əksini tapan “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin mahiyyətini açmağa cəhd etmiş, onun nikbinliklə necə əvəzlənməsini, gələcəyə optimist münasibətin məzmununu izah etmiş və onun meydana çıxma səbəbləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyatşünaslar XX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan Bəxtiyar Vahabzadə (“Gülüstan”, “Ana dili”, “Latin dili” və s.), Əli Kərim (“Azərbaycan”, “Babəkin qolları” və s.), Xəlil Rza Ulutürk (“Davam edir 37”, “Qalx ayağa, Azərbaycan” və s.), Cabir Novruz (“İnsan himnləri” və s.), Nəriman Həsənzadə (“Sərhəd və ürək”, “Söhrab” və s.), Musa Yaqub (“Vətən”, “Yaxşı ki, sən varsan” və s.) və digər şairlərin bir sıra əsərlərini vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunəsi kimi səciyyələndirmişlər.

XX əsrin ikinci yarısında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılın yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası nəinki fəlsəfi ümumiləşdirmə, hətta bu şairlərin şəxsi iradəsi səviyyəsində özünü göstərdi. Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ən yüksək səviyyəyə qaldırıldı. Bu mənada vətəndaşlıq lirikasını, həm də insanlıq, insanşünaslıq lirikası adlandırmaq olar, çünki onların şeirlərində vətəndaşlıq, eyni zamanda insanşünaslıq kimi anlaşılır.

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının estetik prinsipləri, mövzu əlvanlığı, ideya istiqaməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, özünəməxsus fərdi poetik üslubları onların poetik düşüncəsi, ideya-emosional pafosu, bənzərsiz obrazları və s. orijinal poetik məziyyətləri ilə bütöv şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl lirikasının mövzu və ideya zənginliyini aşkara çıxarmağa, onların vətəndaşlıq mövqeyinin geniş elmi təhlilini verməyə çalışmışıq.

M.Araz və S.Tahir yaradıcılığı barədə vətəndaşlıq lirikası prizmasından alimlərimiz araşdırmalar aparmışlar. Ədəbiyyatşünaslar İ.Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” [68], “Məmməd Araz” [69], V.Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” [159], Ə.Xəlilovun “Məmməd Araz dühası” [72] və s., V.Arzumanlının “Ömürdən yarpaqlar” [115], G. Pənahın “Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası” [116] adlı tədqiqatlarında bu şairlərin yaradıcılığı müxtəlif rəqurslardan araşdırılmışdır. Lakin ayrı-ayrı məqalələr istisna edilsə, M.İsmayıl yaradıcılığı nisbətən daha az öyrənilmişdir.

Bütövlükdə, bu şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası tam şəkildə təhlil obyektinə olmamışdır. Hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasındakı mövzu və problematika genişliyi, obraz zənginliyi, üslub orijinallığı və s. bədii xüsusiyyətlər onların yaradıcılığına yeni baxışın olmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının problemlərinin elmi-nəzəri təhlilini aparmaq, lirik “mən”in bədii inikas xüsusiyyətlərini, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının əsas əlamətlərini müəyyənəndirərək üzə çıxartmaq, elmi təhlilə cəlb etmək tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir.

Tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

–Vətəndaşlıq lirikasının yeni çalarlarını, elmi-poetik xarakterini, “Vətən” mövzusuna yeni elmi-poetik yanaşmanı müəyyənəndirmək;

– Onların ictimai hadisələrə bədii-estetik münasibətini aydınlaşdırmaq və yaradıcılıqlarında azərbaycançılıq konsepsiyasını, vətəndaşlıq mövqeyini tədqiq etmək;

– Vətəndaşlıq lirikasında milli birlik ideyasının motivlərini təhlil etmək, milli məfkurənin, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında bu şairlərin rolunu açıb göstərmək;

– Azərbaycanın bütövlüyü və Bütöv Azərbaycan ideyasının onların vətəndaşlıq lirikası timsalında fəlsəfi-poetik analizini vermək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası vətəndaşlıq mövqeyindən tədqiq edilərkən aşağıdakı elmi yeniliklərə nail olunmuşdur:

– Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ilk dəfə analiz və sintez üsulu ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq təhlil edilir;

– Yaradıcılıqlarında ənənəvi bədii təsvir və tərənnümdən fərqli vətən mövzusunun yeni poetik ifadəsi elmi şəkildə araşdırılır, ictimai şüurun, milli məfkurənin formalaşmasında bu fərqlənən rolü göstərilir;

– Mühüm bir hissəsi elmi-nəzəri xarakter daşıyan tədqiqat işində araşdırma obyektimiz olan şairlərin vətəndaşlıq lirikası haqqında söylənilmiş ayrı-ayrı fikirlər və mülahizələrin, aparılmış təhlillərin ümumiləşdirilməsinə səy göstərilir;

– Hər birinin lirikasında vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilir və bu şairlərin ədəbi prosesdəki yeri və mövqeyi vətəndaşlıq konsepti kontekstində müəyyənləşdirilir;

– “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşmirlər, demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin” (K.Q.Yunq)–sosial-fəlsəfi düsturu tədqiqat predmetimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən Bütöv Azərbaycan ideali kontekstində şərh edilir; “əksliklər” vəziyyətində olan Güney və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə–sözgedən şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər. ““Varlıq”la “yoxluq” hər ikisi öz keyfiyyətlərini saxladıkları təqdirdə və yalnız dialektik sintezdə birləşə bilirlər” (A.F.Losev) fikrinə nəzərən Güney və Quzey Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin saxlanması və bu baxımdan onların “dialektik sintezdə” olmasında bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası müstəsna rol oynayır;

–Elmi işin yeniliyi, həmçinin, problemin qoyuluşu və işlənmə tərzindədir. Dissertasiyada, eyni zamanda, vətəndaşlıq lirikasının vətəndaşlıq xarakterini təyin edən, onu səciyyələndirən ən əsas motivlərin və onların ətrafında deyilmiş fikirlərin elmi-nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsinə çalışılır;

–Dissertasiyanın “Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan ideali” adlı 3-cü fəslinin “Vətən mövzusunun yeni poetik baxış”, “Azərbaycanın bütövlüyü probleminin poetik inikası” və “Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi” kimi yarım-fəsilərində çıxarılan nəticələr elmi yeniliklər sırasına daxil edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyada Azərbaycan poeziyasının tanınmış simaları M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasını özündə əks etdirən şeir yaradıcılığı tədqiq edilmiş, onların əsasında aparılmış araşdırmalara istinad olunmuş, elmi-təsviri və tarixi-bədii, tipoloji-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Dissertasiyada ilk növbədə poeziyada vətəndaşlıq lirikası üzərində araşdırmalar aparmış İ.Həbibbəyli, V.Yusifli, V.Osmanlı, V.Əyyub, eyni zamanda, V.Q.Belinski, N.Bualo, A.F.Losev, Y.M.Lotman kimi dünya miqyaslı tədqiqatçıların müvafiq əsərlərinə müraciət edilmiş, onların təhlil və elmi-nəzəri üsullarına istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işi bəhs edilən şairlərin yaradıcılığı üzrə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan elmi-nəzəri təfəkkürün zənginləşməsi prosesini tamamlayır. Tədqiqatın nəticələri humanitar elmlərlə məşğul olan alimlər, orta məktəb müəllimləri, filologiya fakültəsinin tələbələri və ümumiyyətlə, bütün oxucu kütləsinə və vətəndaşlar üçün maraq kəsb edir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Xəzər Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” departamentində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı tədqiqatın əsas məzmununu əhatə edən 8 məqalə, o cümlədən xaricdə 2 məqalə çap olunmuş, 2 beynəlxalq və 1 respublika konfransında iştirak edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, hər biri müxtəlif yarımfəsillərə bölünməklə üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, tədqiq tarixi-problemin öyrənilməsi və işlənmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat işinin elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsası, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti, aprobeasiyası və quruluşu haqda məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Poeziyada vətəndaşlıq lirikası: ideya-estetik yanaşma aspektləri**” adlanan I fəslə “**Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları**” və “**Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları**” yarım fəsillərinə bölünür. “**Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları**” adlı I yarım fəsildə ən əvvəl lirik təfəkkürdən, lirik şeirin insanın hiss və həyəcanından doğmasından, lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi əlaqə olmasından söz açılır. Göstərilir ki, əslində bəşər tarixində döyüş və mübarizə qədər lirik düşüncə və şairlər də böyük rol oynamışdır. Hətta dini dünyagörüşlərin özü də lirik təfəkkürlə bağlı idi. Buna görə də ilk ekzegezaların tarixi Homerin məşhur poemaları ilə bağlıdır. İlk təfsirin tarixi şifahi xalq yaradıcılığından başladığı kimi, interpretasiyaların tarixi də sinkretik düşüncədən qaynaqlanır. Homerin əsərlərindən oxuyan şair-nəğməkarların (rapsodların) yaradıcılığı ilkin şifahi interpretasiyalar idi. Orta Asiyanın türk tayfalarında akınların, baxşılardan, yaxud baksilərin, qazaxlarda jırçıların, qədim keltlərdə bardların, Ukraynada kobzarların, Almaniyada meysterzingerlərin, Fransada trubadurların, truverlərin İngiltərədə menestrellərin yaratdıqları sinkretik sənət lirik təfəkkürün inkişafında rolunu oynamışdır. Müxtəlif forma və məzmunlu Şərq dastanları da təqlidin, mimesisin (Aristotel) ilkin variantları kimi poetik məzmunu əks etdirmişdir.

İtaliyada aktual idealizmin banisi sayılan C. Centile, ruhi-hissi məzmunundan alınan ilkin poetik fikri fəlsəfi düşüncənin protoideyası hesab edirdi və “poetik müdrikliyi” yunan fəlsəfəsinin politeizmi ilə bağlayırdı.

Vətəndaşlıq ideyası lirika obyektinə çevrilməmişdən əvvəl bir vəzifə tək, məsuliyyət daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin xüsusi formada sosial fərd kimi təşəkkülünü tələb edir. Vətəndaş şair, hər şeydən əvvəl, yaşadığı ölkədə baş verən sosial hadisələrə aktiv reaksiya verməyi üstün tutur. O, xalqın arzu və istəklərinin carçısına, ruhunun, mənəviyyətinin ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevrilir. Vətəndaşlıq, eyni zamanda, mövcud quruluşun nöqsanlarını əks etdirməkdir. Vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi təkcə vətən özəlliklərinin tərənnümü deyil, bəlkə də, daha çox cəmiyyəti narahat edən problemlər barədə müəllifin poetik-publisistik düşüncələridir. Vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsində cəmiyyətin və dövlətin problemlərinə, habelə nöqsan və əyər-əskiklərə şairin münasibəti əksini tapır. Vətəndaşlıq lirikasının dəyəri ondadır ki, kontenti doğma yurda sevgi ilə yoğrulduğu kimi, eyni zamanda, cəmiyyəti düşündürən taleyüklü məsələləri əhatə edir. Vətəndaşlıq lirikası şəxsiyyət, yurd sevgisi (yurddaşlıq) və bədii istedad kimi triadadan yaranır. Vətəndaşlıq lirikasının arxasında, şübhəsiz, yaradıcı insanın şəxsiyyəti (lirik “mən”), onun “vətəndaşlıq dərəcəsi” və əslində, kimliyini hansı poetik səviyyədə əks etdirə bilməsi dayanmışdır.

Azərbaycan lirikasında vətəndaşlıq mövqeyini meydana qoymaq üçün lirik düşüncənin mahiyyətini açmaq lazım gəlir.

Bəhs etdiyimiz vətəndaşlıq lirikası romantizmin bir qoludur və Azərbaycan romantizminin tədqiq tarixinə müxtəsər ekskurs zamanı onun tərkib hissələrindən biri kimi vətəndaşlıq lirikasını nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bir vəzifə də vətəndaşlıq lirikasının hansı konkret mövzu və problemlərdə, üslub xüsusiyyətlərində, bədii ifadə vasitələrində əksini tapdığını daha geniş şəkildə meydana çıxarmaqdır.

Vətəndaşlıq lirikası da romantizm qədər xalqın azadlığı uğrunda poetik mücadilədir. Azadlıq həm romantizmdə, həm vətəndaşlıq lirikasında “lirik mən”in idealıdır. Romantizmdə azadlıq ilkin olaraq şəxsi azadlıqdan başlayır, vətəndaşlıq lirikasında ictimai azadlıq həmişə ön plandadır.

Akademik İ.Həbibbəyli “vətəndaşlıq lirikasının sosial-fəlsəfi lirikada ehtiva edildiyini”¹ düşünür. Dosent V.Əyyub konkret şəkildə “vətəndaşlıq lirikası”nı bölgüyə ayrıca daxil edir və “əxlaqi-tərbiyəvi (maarifçi) lirika”nı² sərf-nəzər etməklə, lirikanın belə bir funksiya daşmalı olduğunu vacib hesab etmir, poeziya ilə didaktikanı da müəyyən mənada bir arada görmür.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları”** adlanır və bu yarımfəsilə vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağının xalq yaradıcılığı olmasından, vətəndaşlıq lirikasından ötrü şifahi söz sənətinin əvəzedilməz mənbə rolunu oynadığından söz açılır. Göstərilir ki, bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın. Əgər poeziyada vətəndaşlıq lirikasının komponentlərinə nəzər salmalı olsaq, onun təzahür formasını “Gəzməyə qürbət ölkə, Ölməyə vətən yaxşı”³ [26, 17]. beyti ilə sona çatan bayatıda da axtarır-tapmaq olar. Vətəndaş şairlərimiz öz yaradıcılığında təkcə bayatılardan deyil, atalar sözləri, məsəllər, mif, əsatir, dastan, rəvayət, əfsanə və s. folklor nümunələrindən faydalanmışlar. Təsədüfi deyil ki, bu mövzuya toxunarkən ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” (bədi-estetik problemlər) adlı ikicildiyinin 2-ci cildində Cəfər Cabbarlıdan belə bir sitat gətirir: “Xalqın həyatını, onun ...güzəranını, ədəbi bacarıq və istedadını, bir sözlə, bütün xalq psixologiyasını öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun el ədəbiyyatına müraciət ediliyor”⁴.

Azərbaycanda rübabi şeirin qaynaqları aşıq yaradıcılığından başlanır. Lakin aşıq yaradıcılığı sinkretik bir yaradıcılıqdır. Və onun məzmunundan ayrılan vətəndaşlıq lirikası təkcə xalqa, onun zövq və əyləncələrinə deyil, ictimai şüura, xalqın iqtisadi- sosial təkamülünə xidmət etmişdir. Cəlil Abdullayev vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarından bəhs edərkən yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül dövründə yazıçıların arxalana biləcəkləri üç ədəbi mənbə, üç əsas qaynaq mövcud idi ki, bunlardan folkloru, klassik ədəbiyyatı və qabaqcıl rus və dünya ədəbiyyatını qeyd etmək olar”⁵. Göründüyü kimi, vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarının istiqamətləri müxtəlifdir.

Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının az da olsa, təzahürünə rast gəlmək mümkündür. Vətəndaşlıq konsepti bir təmayül olaraq poeziyada XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Əlbəttə, vətəndaşlıq anlayışı daha geniş məzmun daşıyır; o, vətənin tərənnümü, vətənpərvərlik motivləri ilə yanaşı ictimai funksionallığı da özündə əks etdirir. Bu dövrdə vətəndaşlıq yalnız romantizm cərəyanını deyil, həm də tənqidi realist poeziyanın mövzusunun ana xəttini təşkil edir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasını özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı poeziyasında vətəndaşlıq motivləri sonra yaranacaq Cümhuriyyət ideyasını doğurmuş və cəmiyyəti müəyyən mənada buna hazırlamışdır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov bu dövrü xarakterizə edərkən belə bir fikrində haqlıdır ki: “Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəirləməyən bir toplum siyasi tənqidi baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki,

¹ Həbibbov İ. Romantik lirikanın imkanları. Bakı:Yazıçı, 1984, s.16.

² Əyyub V. Azərbaycan romantizmini araşdırarkən. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s 17.

³ Azərbaycan bayatıları. Tərtibçilər: B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli. Ön söz: İ.Abbaslı. Bakı: XXI YNE, 2004, s.17.

⁴ Osmanlı İV. Azərbaycan romantizmi. 2 cildə. II cild. Bakı: Elm, 2014, s. 338.

⁵ Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 1986, s.20.

bu milli hərəkatın yekunu olaraq tarixdə ilk dəfə parlamentli dövlət–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur⁶[45, 11].

Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikası özündə, hətta rus poeziyasının təsirini əks etdirsə belə, yenə çox güclü idi. S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və b. kimi elə bir ciddi və istedadlı şair tapmaq olmazdı ki, vətəndaşlıq mövqeyi onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçməsin. XX əsrin 30-cu illərində S.Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərin yaranmasının əsasında məhz vətəndaşlıq mövqeyi dayanırdı. Onun “Azərbaycan” şeiri vətəndaşlıq poeziyasının ən yaxşı nümunəsi olaraq yadda qalır. Şair bu şeirində yeni bir Azərbaycan obrazı yaratmağa nail olur.

Dissertasiyanın “**Poeziyada azərbaycançılıq konsepsiyası və milli birlik**” adlanan ikinci fəslə də iki yarım fəsildən ibarətdir. “**Milli məfkurənin formalaşmasında vətəndaşlıq lirikasının təsiri**” adlı birinci yarım fəsildə milli düşüncənin formalaşmasına vətəndaşlıq lirikasının təsiri yeni yanaşma müstəvisində tədqiq olunmuşdur. Bu bölmədə milli şüurun yaranmasında adət-ənənələrin, ritualların müəyyən rol oynadığı və milli məfkurənin ədəbiyyatdan, folklor və incəsənətdən daha çox siyasi əxlaqa, hüquqi baxışa və dövlətçiliyə yaxın olduğu göstərilmişdir.

Azadlıq özü estetik kateqoriya olmaqla yanaşı, digər mənəvi gözəlliklərə yol açır. Azad cəmiyyətdə milli şüur daha tez formalaşır, milli məfkurə daha dayanıqlı olur. Cəhalət və yalan isə milləti irəli getməyə qoymur, cəmiyyətin inkişafına əsaslı şəkildə problem yaradır. Vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun azadlığı şəklində qoyulduğu kimi, millət mövzusunda da, millət və onun azadlığı bir-biri ilə bağlı şəkildə qoyulur.

60-cı illər və sonrakı nəslin nümayəndələri içində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasının ictimai məzmunu şeirdən-şeirə daha da güclü xarakter daşımağa başlayıb. Onların ən yaxşı əsərlərinin əsas qayəsini vətəndaşlıq lirikası təşkil etmiş və ictimai məzmunlu poetik fikirlərdə vətəndaş oxucu özünü tapa bilmişdir. Bu şairlərin yaradıcılığında ictimai həyatdakı hadisələr daxili drammatizmi, psixoloji dərinliyi ilə əks olunurdu. Bu şairlərin vətəndaş pafoslu şeirlərinin Azərbaycanda milli məfkurənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

M.Arazın “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “İlhamım”, “Duman”, “Professor Gülə məktub”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Azərbaycan– dünyam mənəm”, “Göyərdi”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, S.Tahirin “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Təbrizi gəzirəm”, “Daha”, “Azadlıq”, “Zindənda məhbus”, “Xalq”, “Sərhəd”, “Anam Nəсібə– qızım Nəсібə”, “Bir ovuc torpaq”, “Savalan” və s. şeirləri Azərbaycanda milli təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu kontekstdən yanaşdıqda M.İsmayılın ən çox “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “İlk beşik, İlk yuva”, “Köksümdən göyərən arzu”, “Gözümü açanda gördüm Arazam”, “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Çatacağım bir arzu var” adlı şeirlərində vətəndaşlıq pafosu üstünlük təşkil edir.

Araşdırmaçıların bir qismi (Y.Qasımbəyli, X.Kərimli, R.Qasımov və Z.İsmayıl, H.Mehdiyev və b.) M.Araz lirikasını əsasən ictimai-fəlsəfi istiqamətdə təhlil etmiş, ikinci qismi (Ə.Mustafa, S.Vəkilov, Z.Quliyeva) isə konkret nümunələrə bəzən sxematik yanaşmışlar. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.Mehdiyev Vətən konsepsiyasının təkamülünü və azərbaycançılıq məfkurəsini Məmməd Araz poeziyasında araşdıraraq “XX əsr Azərbaycan poeziyasında Vətən mövzusunun yeni, möhtəşəm bir zirvəyə məhz Məmməd Araz yüksəltdi”⁷ qənaətinə gəlmişdir.

⁶ Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. (Dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 11.

⁷ Məmməd Araz: taleyi və sənəti (80 illiyi münasibəti ilə məqalələr toplusu). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, s. 20.

1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönəmində hər üç şair milli istiqlalımızın önəmli simaları olaraq azadlıq hərəkatının uğurla nəticələnməsində rol oynamışlar. Araz mövzusunun daim vətənin bütövlüyü istiqamətinə yönəldən şairlərimiz Qarabağ probleminə də əsl vətəndaşlıq yanğısı ilə yanaşmışlar. Onların yaradıcılığında həmişə Azərbaycan xalqının problemləri gündəmdə olub, Qarabağ dərdi, qaçqınlıq, köçkünlük faciəsi, xalqın müstəqillik uğrunda çəkdiyi hər cür məşəqqət poetik detallarla təsirli şəkildə işıqlandırılıb.

İkinci fəslin “**Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi**” adlı ikinci yarımfəslində azərbaycanşünaslıq elmində formalaşmış rəyə görə azərbaycançılığın mifik düşüncədən milli özünüdərkə qədər keçilən bir yolda formalaşma danışılmaqla hətta mifoloji mətnlərin də xalqın təşəkkülündə rol oynadığı göstərilir.

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, azərbaycançılıq istiqlal məfkurəsidir. Azərbaycan məhfumu coğrafi mənadan çox fikir və əməl şəklində təcəssüm edir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəriyyəçilərindən biri olan ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadəyə görə türk xalqları içərisində dövlətçilik ənənəsi ən qədim olan ölkə Azərbaycan xalqıdır və azərbaycançılığın əsasında milli məhdudluğa imkan verməyən xalqçılıq dayanır. Akademik N.Cəfərov “Azərbaycançılığa giriş” əsərində Azərbaycan xalqının təşəkkülü, eyni zamanda, milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması prosesini izləyir, dövlətçiliyin tarixi tiplərini göstərməklə miladın I minilliyinin ortalarından sonra Azərbaycanda türk dövlətçiliyinin təşəkkül tapması qənaətinə gəlir.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının mayasını, cövhərini yaradan əsas mövzular azərbaycançılıq və milli birlik motivləridir. Hər üç şair öz yaşam dəyərini millətin birliyi ilə ölçmüş, yüksək bədii-estetik meyarlara cavab verən, ədəbi hadisə səviyyəsinə yüksələn şeirlər yaratmışlar.

Milli-mənəvi birliyə çağırış motivləri güclü olan M.Araz yaradıcılığı poetik cəhətdən geniş spektrə malikdir. Onun “Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik”⁸, “Bir ocaq başında bir isinməsək, Sən kimə gərəksən, Mən kimə gərək?!”⁹, “Ələyib sovur da bölünənləri.., Dağlıya, düzlüyə bölünənləri”¹⁰ və başqa deyimlərində vətəndaşlıq lirikasına bürünmüş hisslər coşur, bütün kəskinliyi ilə fikrin daha dərin qatlarını şumlayır və oxucu düşüncəsinin sanki altını üstünə çevirir.

S.Tahirin üsyankar ruhlu bir çox şeirlərinin ana xəttini təşkil edən “Ver dilimi, al canımı!” çağırışı Güney Azərbaycanda xalq mübarizəsinin başlıca motivinin “dil” olduğundan soraq vermişdir. Çünki ilk olaraq dil “azad olandan” sonra müstəqil dövlətin qurulmasından söhbət gedə bilərdi. 1945-ci ildə Pişəvəri hökuməti öz fəaliyyətinə ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili elan edilməsi ilə başlamışdır.

“XX əsr Azərbaycan poeziyasında səsi, nəfəsi, üslubuyla hamıdan seçilib-ayrılan, heç kəslə orta q “malı” olmayan, başdan-başa içindəki qum saatından süzülən taleyini yazan, şeirində hər cür “yazı texnikasının” əleyhinə işləyən, nəfəsi duyulan şairlərdən olan”¹¹ M.İsmayıl öz önündə M.Arazı, S.Tahiri görmüşdü. M.İsmayıl yaxın sələfləri ilə daim “müştərək mövqedən” çıxış etmişdir və bu gün öz təbiri ilə

⁸ Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Xalq Bank, 2010, s. 594.

⁹ Yenə orada, 399.

¹⁰ Yenə orada, 573.

¹¹ Yusifli C. Məmməd İsmayılın bəxtinə düşən gün, yaxud budağında quş yuvası bir ağac// “Azərbaycan” jurnalı, 2009, №11, s. 133.

desək, yaradıcılığının “qürbət mərhələsi”ndədir (“İşdi yalan söyləsəm, Çıxart yalanı, qürbət, Bircə Ana-vətənmiş, Yerdə qalanı,- qürbət...”)¹².

Dissertasiyanın “**Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan ideali**” adlı sonuncu fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “**Vətən mövzusunun yeni poetik baxış**” adlı birinci yarım fəsil Azərbaycan şeirində vətən məfhumunun mahiyyətinin izahı ilə başlayır. Vətən deyəndə: a) Quzey Azərbaycanı; b) Quzeyli, Güneyli Bütöv Azərbaycan; c) Böyük Turan; ç) bəzən də, Qafqaz düşünülür. Xaqanidən, Füzulidən, Nəsimidən və bəlkə də, daha əvvəldən başlamış bu müqəddəs mövzu vaxta, xalqın taleyində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq ədəbiyyatımızda getdikcə yeni poetik xarakter almışdır.

Vətəndaşlıq lirikasında vətən romantiklərdən başlayaraq iki cür “sevilir”: a) tərənnüm edilərək; b) tənqid olunaraq. V. Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” ikicildliyinin 2-ci cildində A.Səhhəti, A.Şaiqi, C.Cabbarlı vətəni daha çox tərənnüm, tərif edərək “sevənlər” qisminə, M.Ə.Sabiri, M.Hadini isə vətəni daha çox tənqid edərək “sevənlər” qisminə aid edir.

M.Arazın “Azərbaycan–dünyam mənim” (tərənnüm) və “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” (tənqid), S.Tahirin “Azərbaycan” (tərənnüm) və “Bir ovuc torpaq” (tənqid), M.İsmayılın “İlk beşik, ilk yuva” (tərənnüm), “Bu xalq çəpik çalmağ öyrənir hələ” (tənqid) kimi şeirləri onların vətəndaşlıq lirikasında hər iki cəhətin birləşdiyini göstərir və bu şairlərin vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun bütövlüyü, birliyi, azadlığı şəklində təzahür edir.

Mərhum tənqidçi A.Məmmədov “Zamanla səsleşən şeirlər sorağında” məqaləsində “yaşa”, “alqış”, “gözəlsən”, “mərd atalar”, “igid oğullar”, “vüqar”, “şan-şöhrət”, “şərəf”, “günəşli diyar” “vətən eşqi”, “odlar diyarı”, “qurban olum”¹³, “başına dönüm”, “çanım-gözüm”, “baş əyirəm”, “sevirəm”, “sənsiz neynərəm”, “Günəşə, Aya ucalmaq”¹⁴ və s. bu kimi deklorativ, konkret məzmunu olmayan söz və ifadələrdən, təmtəraqlı ibarələrdən az-çox bəhrələnen müəlliflərə qarşı bizi gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrar olunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdıran şairləri, o cümlədən M. Arazı və onun “Azərbaycan– dünyam mənim” şeirini qoyurdu.

V.Əyyubun isə M.İsmayıl barədə yazdıqları əsl şeirə münasibət baxımından A.Məmmədovun M.Araz haqqındakı fikirləri ilə üst-üstə düşür: “M.İsmayılın yaradıcılığında Ana mövzusu öz təbii axarı ilə Vətənə böyük sevgidən doğulan şeirlərlə tamamlanır”¹⁵.

XX əsrin ikinci yarısında vətən mövzusunun fəlsəfəsini əsas etibarilə aşağıdakı sosial-mənəvi istiqamətlər təşkil edirdi: a) ana torpağın gözəlliklərinin, doğma yurdun, tarixi keçmişinin, bu gününün tərənnümü ilə bərabər cəmiyyəti narahat edən problemlərin əks etdirilməsi; b) millətin qan yaddaşını oyatmaq, onu özünə qaytarmaq, kimliyini göstərməklə milli özünüdərk duyğularının gücləndirilməsi; c) eyni soykökə malik olan ikiyə bölünmüş bir xalqın ilkin olaraq mənəvi birliyinə nail olmaq və tarixin ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin genişləndirilməsi; ç) xalqın qəlbindəki azadlıq, özgürlük hissələrini qanadlandıraraq, onun müstəqilliyinə nail olunması.

“**Azərbaycanın bütövlüyü probleminin poetik inikası**” adlı yarım fəsildə bildirilir ki, ideya həmişə müəyyən bir ideala xidmət edir. İctimai həyatın, sosial mühitin qanunları bütün cəmiyyətlərdə, adətən,

¹² İsmayıl M. 70-dən sonra (şeirlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 155

¹³ Məmmədov A. Sözümlər eşidilənədək. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 13.

¹⁴ Yenə orada, s. 19.

¹⁵ Əyyub V. Yoxluqdan varlığa səfər. “Azadlıq” qəzeti, Bakı, 2009, 22 dekabr.

analoji formada inkişaf edir. Vaxtilə əyalətlərə bölünmüş və düşmən tapdığı altında qalmış qədim Prussiyani birləşdirən kansler Otto Bismark tarixə düşdü. Birləşmək ideyasının, bütövlük idealının tarixi nümunələri mövcud olsa da, bütün xalqlar birləşməyi reallaşdırmaq imkanına malik deyillər. Elə xalqlar vardır ki, birləşmək və bütövlük onlar üçün ideala çevrilmiş, ədəbi nümunələrdə, dastan və eposlarda qalmışdır. Bu idealın həyat səhnəsindən bədii əsərlərə keçməsi, imkanların məhdudluğu ilə izah edilə bilər.

Bütöv Azərbaycan idealı uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti” ötən əsrin 50-60-cı illərindən yaranmaqdadır. Əslində, bu “cəbhə” sovet dövründən də qabaq M.Ə.Sabirin “Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün” şeiri ilə açılmış, bir qərinə və daha on illər sonrası M.Şəhriyarın “Türk övladı qeyrət vaxtıdır” S.Vurğunun “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə”, S.Rüstəmin “Könlümə Təbriz düşdü”, “Təbrizim”, RRzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, B.Vahabzadənin “Gülüstan”, “İstiqlal” şeirləri ilə bir də özünü xatırlatmış və M.Gülgünün “Mənim ey dost...”, X.R.Ulutürkün “Qalx ayağa, Azərbaycan”, S.Tahirin “Bir ovuc torpaq”, M.Arazın “Oxuyan Təbriz”, M.İsmayılın “Savalanda yatan igid” və digər söz ustalarının (B.Azəroğlu, Ə. Tudə, M. Aslan, N.Həsənzadə, M. Yaqub və b.) poetik mətnləri ilə daha da möhkəmlənmişdir.

V.Yusifli 1960–2000-ci illərin şeir yaradıcılığında bəhs edərəkən bütöv (böyük) Azərbaycan ideyasını ön plana çəkən M.Araz və S.Tahirin lirikasına müraciət edir.

“Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz“ məqaləsində filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli şairin vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətinə varmağa, alt qatlarını açmağa çalışır. Lakin bütün bunlar ölkə şairlərinin avanqard dəstəsinin cənub mövzusunə və bütöv Azərbaycan ideyasına həsr olunmuş şeirləri bərsində, əlbəttə ki, tam təsəvvür yaratmır, xüsusən də, bu mövzuda yüksək milli-vətənpərvərlik pafosuna malik poetik deyimlərin müəllifi olan M.İsmayıl yaradıcılığı S.Tahir və M.Arazla müqayisədə az işıqlandırılmışdır. Ümumilikdə götürsək, əgər M.Araz öz bütöv Azərbaycan idealını əsasən Araz çayına istinadən, onun obrazını yaradaraq qələmə alırdısa, S.Tahir yaradıcılığında bunun ən çox Təbrizin timsalında edildiyini görürük və S.Tahir lirikasında Cənub mövzusunun spektri daha genişdir.

M.İsmayılın da ictimai motivli şeirlərinin əksəriyyətində Cənub mövzusu başlıca yer tutur. Bu tipli şeirlərdə nədən danışılırsa-danışılın, çox zaman Cənub məsələsi hansısa bənddə hökmən “gündəmə” gəlir.

M.Araz “İstiqlal marşı”, “Bizi Vətən çağırır”, “Ata millət, ana millət, ağlama” və s.; S.Tahir “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Bir ovuc torpaq” və i.a.; M.İsmayıl “Odlar diyarı” silsiləsində və digər bu qəbildən olan şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyasının avanqardları kimi çixış edirlər.

Üçüncü fəslin son yarım fəslə “**Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi**” adlanır. Burada qeyd edilir ki, rəmzi fəlsəfi-poetik fikir sənət əsərinə yeni və fərqli bir məzmun gətirir. Sənət əsərinin gerçəkliyi hansı forma və məzmununda ifadə etməsi sənətkarın elm-fəlsəfi ümumiləşdirməsinin səviyyəsindən asılıdır. İdeyanın metaforik şəkildə verilməsi, lirik düşüncənin ifadəsinə müxtəlif “fora”lar tətbiq etmək, əslində yaradıcı təxəyyülün əlaqə imkanlarından asılı olaraq meydana çıxır. Gerçəkliyin simvolik ifadəsi, bədii ədəbiyyatda rəmzlərdən istifadə olunması, yəqin ki, dilin imkanları qədər, elə təfəkkürün, şüurun özündən də asılıdır. Təfəkkür gerçək həyatdan alınan külli miqdarda informasiyaları simvolik, metaforik dilə çevirməzsə, bu informasiyaları deşifrə edə bilməz.

Azərbaycan romantizminin nümayəndələri A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, həmçinin Ə.Hüseynzadə və başqaları bədii simvolikadan bir neçə formada istifadə etmişlər. Məsələn, Ə.Hüseynzadə hürriyyəti “afətican”, “canan”, M.Hadi “can alan gözəl”, “məhəbub” və s. adlandırmışlar. Romantiklər vətəni “dünya gözəli”, “qızıl alma”, “gözəl mələk” və başqa adlarla simvolizə etmişlər.

Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın taleyində ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. Bəlli olduğu kimi 1813-cü ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsindən on beş il sonra

Türkmənçay müqaviləsi ilə tam şəkildə Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənub hissəsi isə İranın tərkibinə daxil edildi.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan ustad şairimiz M.Arazın müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılıncı” və s. şeirlərində başqa şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz çayının obrazı yaradılmışdır. Cənub mövzusunda yazarkən də M.Araz rəmzi- metaforik üsluba üstünlük vermişdir.

S.Tahir nədən yazırsa yazsın, Bütöv Azərbaycan idealını unutmur, bu və ya digər şəkildə həmin ideyanı şeirində əks etdirir. Göy göldən yazırsa, Urmiyanı unutmur. Onun Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə, dağlarına, göllərinə yazdığı şeirlərdə də Bütöv Azərbaycan ideyası ifadə olunmuşdur: “Təbrizim”, “Ərdəbil”, “Sərab”, “Savalan”, “Dəlidağ”, “Ərk qalası”, “Səhəndim”, “Araz” və s. şeirlərini misal göstərmək olar.

M.İsmayılın “Mən şair deyiləm...”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Bu günlərin nəğmələri” kimi şeirlərində də Bütöv Azərbaycan ideyasının simvolik şəkildə ifadəsinə dair fraqment şəklində də olsa, ayrı-ayrı misralar var.

K.Q.Yunqun: “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşməzlər, demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin”¹⁶ [178, 210]–fəlsəfi düsturunu Bütöv Azərbaycan ideali müstəvisində tədqiqat predmetimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən şərh etsək, belə bir qənaət hasil olur ki, “əksliklər” vəziyyətində olan Güney Azərbaycan və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə– M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər. Bu poetik müstəvidə Bütöv Azərbaycan ideali həyat tapmış olur.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində öz əksini tapmışdır. Aparılan təhlillərdən aydın olmuşdur ki, çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası mühüm inkişaf yolu keçmiş, mövzu və problematika baxımından özündən əvvəlki vətənpərvərlik poeziyasından fərqlənmiş, dövrü və mühiti özündə ehtiva edən əhəmiyyətli orijinal sənət nümunələri yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası uzun bir tarixi yol keçsə də, onun inkişafında akme– yəni çiçəklənmə məhz tədqiq etdiyimiz dövrə təsadüf edir. Vətəndaşlıq lirikası M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığında yeni bir mərhələyə yüksəlmişdir. Tədqiqat işində bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bütün etik və estetik cəhətləri, fərdi və ictimai xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

– M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikası mövzuya yanaşma tərzini, həmçinin qoyulan problemlərin aktuallığı ilə seçilir. Bu şairlərin aktual mövzuları, həmin mövzuların əks etdirdiyi tələpəli problemlər təhlil edilmişdir.

–Onların şeirlərində xalq yaradıcılığından bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də onların vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rol oynayır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik onların lirikasında “xalq mövzusu” və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənəsb deyildir. M.Arazla M.İsmayıl lirikasında əksər halda “xalq” məhfumu “vətən” məhfumu ilə uğurla əvəzlənir. S.Tahir şeirində bu tendensiya mövcud olsa da, ancaq özünü qabarıq şəkildə büruzə vermir.

¹⁶ Юнг Карл Густав Эон. пер. с нем. М.А.Собуцкого. Москва: АСТ, 2009, с. 210

– Milli məfkurənin formalaşmasında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi sənətkarların vətəndaşlıq lirikası milli dəyərlərimizi tərənnüm etmiş, eyni zamanda, “parçala, hökm sür” siyasətinə qarşı əvəzsiz silah olmuş, imperiya xadimlərinin apardığı siyasət əleyhinə xalqın mənəvi deqradasiyasının qarşısını alınmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu şairlərin yaradıcılığı toplumun gen təmizliyinin və qan yaddaşının qorunmasına mühüm töhfə vermişdir. Onların vətəndaşlıq lirikası uzun illər boyu vətənsəvər insanları daim ayaqda saxlamış, xalqın özgürlüyü uğrunda həlledici mübarizəyə hazırlamışdır. Bu poeziya vətən tarixindəki coğrafi-siyasi parçalanmanın, bütün milli-fiziki ayrılıqların doğurduğu dəhşətli fəsadların xalqımızın taleyində daha ağır nəticələrə gətirib çıxarmaması üçün milli-mənəvi birliyimizin saxlanmasına yardımçı olmuşdur.

–Dissertasiyanın fəsil və paraqraflarında vətəndaşlıq lirikasının təbiətindən doğan ideya və mövzular aləmi müasir elmi-metodoloji səviyyədə öyrənilir. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikasını vətəndaşlıq mövqeyindən ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmağa təşəbbüs göstərilir, elmi cəhətdən tam formula edilməsi üçün cəhd olunur. Bu şairlərin lirikası, əsasən də, ictimai- fəlsəfi kontekstdə təhlilə cəlb edilir, deyilən fikirlər konkret nümunələrlə əsaslandırılır. Tədqiqatda hər üç şairin ədəbi-nəzəri, ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasında rol oynayan amillər, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə onların münasibətləri, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə düşüncələri zəngin faktik material əsasında nəzərdən keçirilir və ümumiləşdirilir.

– M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı timsalında “sənətkarın vətəndaşlıq borcu” məsələsi problem səviyyəsində öyrənilmək üçün onların xeyli sayda ən uğurlu poetik nümunələri araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu zaman sözügedən şairlərin vətəndaşlıq lirikasının mövzu hüdudlarını “eninə və uzununa (dərininə)”, başqa sözlə, “şaqulu və üfüqi” şəkildə məzmun və bədii keyfiyyət cəhətdən genişləndirib-çoxaltdıqları diqqət çəkir. Onların lirikası cəmiyyətin ümumi mənzərəsinin, daha çox cəmiyyətdəki ciddi problemlərin poetik əksi olaraq nəzəri cəlb edir.

–M.Araz və S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə olaraq azərbaycançılıq motivləri, M.İsmayılın ictimai pafoslu şeirlərində eyni motivlərlə bərabər turançılıq ideologiyası poetik- publisistik çəkisi ilə diqqət çəkir. Bu şairlər uzun illər boyu doğma təbiətin gözəlliklərini tərənnüm etmiş, yurd sevgisini, milli- mənəvi keyfiyyətləri, azadlıq uğrunda mübarizə əzmini ən incə hiss və duyğularla insanlara aşılamış və xalqın formalaşmasına şərait yaratmışdır.

– M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və başqa görkəmli şairlərin Cənub mövzusunda yaratdıqları poetik ənənələr XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə, 60-cı illərdən sonra Azərbaycan poeziyasında böyük vüsət alır. S.Tahir, M.Araz və M.İsmayıl bu mövzunu ardıcıl davam etdirərək, daim gündəmdə saxlayıb. Onlar öz fikirlərini müxtəlif laddarda ifadə etsələr də, eyni ideal uğrunda poetik bir “cəbhə” açmışlar.

– Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasında Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi xüsusi yer tutur. Hər üç şair öz vətəndaş duyğularını şeirin dili ilə izhar edərkən müəyyən məqamlarda rəmzi-metaforik ifadə tərzindən istifadə edir.

– Aparılan araşdırma göstərmişdir ki, çağdaş Azərbaycan poeziyasında yeni keyfiyyətdə üzə çıxan şeirimizin bu görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı, həqiqətən də, dərin tədqiqat tələb edir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu, müddəaları və başlıca elmi yenilikləri müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində əksini tapmışdır:

1. XX əsrin ikinci yarısı: vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi və surroqat patriotizm / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, 2-ci kitab, Qafqaz Universiteti (indiki Bakı Mühəndislik Universiteti), 29-30 aprel, 2016, s. 1119-1120.

2. “Социальный контент в Азербайджанской гражданской лирике второй половины XX- го века” (на основе творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира Азера, Мамеда Исмаила) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Мова і культура (язык и культура) науковий журнал, Kiev- 2016, випуск 22, том V (182), с. 165-173.
3. XX. Yüzyılın ikinci yarısında Azərbaycanda vətəndaşlıq coşkusunda sosial içerik (Örnekler Mehmet Araz, Söhrab Tahir ve Mehmet İsmailden alınmıştır) / “Bilimsel Eksen”, dörd bir yayımlanan uluslararası hakemli dergi, Kış-Bahar, Ankara, 2017, № 20, s. 111-122.
4. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi (M.Araz, S.Tahir AzərAzər, M. İsmayılın yaradıcılığı əsasında) /AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşri. “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, Bakı-2017, № 3 (31-ci cild), s. 163-170 .
5. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm //AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəşri, “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı-2017, № 15, 288-296.
6. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli birlik motivləri (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəşri, “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı-2017, № 18, 371-379.
7. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə və azərbaycançılıq (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) / AR Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin nəşri, “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı; Bakı-2017, № 4, s. 131-136.
8. “Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi” / “Müasir dünyada inteqrasiya və elmin aktual problemləri” Respublika Elmi konfransı / Lənkəran Dövlət Universiteti, “Elmi xəbərlər” jurnalı, 22-23 dekabr 2017, s. 62-67.
9. Müasir Azərbaycan poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası /AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşri, “Ədəbiyyat məcmuəsi”, Bakı-2018, № 1 (32-ci cild), s. 179-188.
10. Çağdaş poeziyada Bütöv Azərbaycan idealının poetik tərənnümü“ / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, Bakı Slavyan Universiteti, 3-4 may 2018, s. 199-201.
11. Məmməd Araz poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası / “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, Azərbaycan Universiteti, 14-15 may 2018, s. 238-240.
12. “Vətəndaşlıq lirikası kontekstində romantizm” / Vernadski adına Tavriya Milli Universiteti beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, Tavriya filoloji-elmi jurnalı, Kiyev: “Qelvetika” Nəşriyyat evi, 24-25 yanvar 2020, s. 86-89
13. Азизханлы Г. “Идеолого-эстетические, теоретические основы гражданской лирики” //Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Вчені записки (Ученые записки), науковий журнал, Kiev, 2020, том 31 (70), № 4, частина 4, с. 85–90

Gardashkhan Nahmat oglu Azizkhanly

“CIVIC LYRICS IN AZERBIJANI POETRY

(based on Mammad Araz, Sohrab Tahir and Mammad Ismayıl’s activities)”

SUMMARY

Dissertation is dedicated to the scientific research of civic lyrics in Mammad Araz, Sohrab Tahir and Mammad Ismayıl’s activities being leading representatives of literary process, constantly articulating social climate in their poems having peculiar style.

Dissertation consists of preamble, three chapters, conclusion and bibliography.

Preamble deals with the topicality of the theme, the object and subject of research, the history of research, the study of problem and the level of analyses, the goals and tasks of research, theoretical-methodological basis, theoretical-practical importance and scientific novelty of the research work.

Chapter I titled “Civic lyrics in poetry: ideological and aesthetic approach aspects” consists of two subchapters. Chapter researches theoretical-esthetic basis of civic lyrics, origins and sources of civic lyrics. Chapter considers esthetic principles of civic lyrics, ideological directions and approach aspects to the problem scientifically.

Chapter II titled "Azerbaijanism concept in poetry and national unity" consists of two subchapters. Chapter researches the influence of such masters as M.Araz, S.Tahir, M.Ismayıl on the formation of national ideology, as well as issues of Azerbaijanism and national unity. Chapter displays that civic lyrics of these poets was a weapon against “divide and rule” policy of empire, played vital role in spiritual formation of nation and people.

Final chapter titled "New poetic character and the whole Azerbaijan ideal" in Poetry" consists of three subchapters. Chapter brings to the fore glorification of the whole Azerbaijan ideal in M.Araz, S.Tahir, M.Ismayil's activities dwelling widely on philosophical and symbolic aspects of their poems. New poetic character of motherland theme is researched with specific poetry samples. The issue of the whole Azerbaijan ideal is researched in comparative and systematic manner to the background of socio-political processes of the period. Ethic and esthetic aspects of all three poets, individual mastery and social features as well as theme variety, new approach aspects to the issue is analyzed scientifically.

"Conclusion" part of dissertation summarizes scientific-theoretical conclusions drawn in terms of civic lyrics issues based on M.Araz, S.Tahir, M.Ismayil's activities.

Гардашхан Нахмет оглы Азизханлы

«ГРАЖДАНСКАЯ ЛИРИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

(На основании творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира, Мамеда Исмаила)»

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена расследованию с научной точки зрения гражданской лирики в творчестве Мамеда Араза, Сохраб Тахира и Мамеда Исмаила, обладающих оригинальным стилем, выступающих в качестве гражданина–поэта общественной среды своими стихотворениями и являющихся ведущими представителями литературного процесса Азербайджана.

Диссертация состоит из введения, трех разделов, заключения и списка литературы.

Во введении рассматривается актуальность темы, объект и предмет исследования, история исследования, изучение проблемы и уровень разработки, цель и задачи исследования, теоретически–методологические основы, теоретически–практическая значимость, научное новшество исследуемой работы.

Первый раздел под названием «Гражданская лирика в поэзии: идейно – эстетические аспекты подхода» состоит из двух подразделов. В данном разделе исследуются теоретически–эстетические основы гражданской лирики, источники и родники гражданской лирики. Эстетические принципы гражданской лирики, направление идеи, аспекты подхода к проблеме расследуются с научно–теоретической точки зрения.

Второй раздел под названием «Концепция Азербайджанства и национальное единство в поэзии» разделяется на два подраздела. В данном разделе расследуются влияние таких мастеров как М.Араза, С.Тахира, М.Исмаила на формирование национальной идеологии, а также проблемы Азербайджанства и национального единства. Как видно гражданская лирика этих поэтов стала одним

из орудий против политики империи «разделяй и властвуй», сыграла важную роль при духовном взятии себя в руки народа, нации.

Последний раздел под названием «Новый поэтический характер темы Родины и идеала целостного Азербайджана» в Поэзии состоит из трех подразделов. В этом разделе в творчестве М.Араза, С.Тахира, М.Исмаила идеи целостного Азербайджана воспевание дается в первом плане, широкое место отдается философическим, символическим аспектам их стихотворений. Новые поэтические характеры темы Родины изучаются вместе с характерными стихотворными образцами. Проблема идеала целостного Азербайджана на фоне общественно–политических процессов периода, расследуются в сравнительной и систематической форме. Этические и эстетические стороны, персональное мастерство и общественные особенности, в том числе тематическая красочность, новые аспекты подхода к теме в гражданской лирике каждого из трех поэтов привлекаются к анализу в научно–теоретической форме.

В части «Заключение» диссертации на основе творчества М.Араза, С.Тахира, М.Исмаила с точки зрения проблем гражданской лирики, приобретенные научно–теоретические выводы обобщаются.